

ביקורת ספרים

שמואל ורגון, בארצות המקרא: מחקרים בנבואה, בהיסטוריה
ובהיסטוריוגרפיה נבואית, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן,
רמת-גן 2015, 465 עמודים

מאיר גרובר

שמואל ורגון פרסם בשנת 1994 פירוש קלאסי לספר מיכה הנושא את הכותרת: ספר מיכה: עיונים ופירושים (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן), ובשנת 2013 קובץ מחקרים על תרומות שמואל דוד לוצאטו לחקר המקרא בשם: ביקורתיות מתונה בחקר המקרא (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן). בזכות הספר על שד"ל זכה פרופסור ורגון בפרס לספרות תורנית-מדעית. ורגון גם לקח חלק בעריכה של מספר ספרים, רובם לכבודם של חוקרים עמיתים מאוניברסיטת בר-אילן. הוא ערך יחד עם פרופ' שלמה זלמן הבלין וד"ר צבי בצר, את מחקרי מורשתנו – עיוני מחקר במדעי היהדות והחינוך (המכללה האקדמית "מורשת יעקב", רחובות תשנ"ט). יחד עם משה גרסיאל, עמוס פריש ויעקב קוגל את עיוני מקרא ופרשנות, כרך ה: מנחות ידידות והוקרה לאוריאל סימון (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2000); עם יוסף עופר, יצחק ש' פנקובר ויעקב קליין, הוא ערך את מנחות ידידות והוקרה למנחם כהן (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2005); עם עמוס פריש ומשה רחימי את עיוני מקרא ופרשנות, כרך ח: מנחות ידידות והוקרה לאלעזר טויטו (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן בשיתוף עם "מכללת אורות ישראל", אלקנה 2008); כמו כן, ערך ורגון יחד עם פרופ' ר' כשר, פרופ' עמוס פריש ופרופ' יעקב כדורי את עיוני מקרא ופרשנות, כרך ט: מנחות ידידות והוקרה למשה גרסיאל (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2009).

גם יבול פרסומיו של פרופ' ורגון הינו מרשים ביותר ועומד על כ-70 מאמרים חשובים בכתבי עת ובספרי יובל, בעיקר בתחום של היסטוריה של עם ישראל בתקופת המקרא וערכים רבים בסדרה עולם התנ"ך.

כשם שערך ספרים לחבריו, כך התכבד בספר שערכו לכבודו עמיתיו. בשנת 2011 יצא לאור גם כן בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, עיוני מקרא ופרשנות, כרך י: מנחות ידידות והוקרה לשמואל ורגון, בעריכת משה גרסיאל, רימון כשר, עמוס פריש ורוד אלגביש.

שמואל ורגון, כיום פרופ' אמריטוס במחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר-אילן, היה חבר סגל של המחלקה החל משנת 1979 ועד פרישתו לגמלאות בשנת 2008, ואף עמד בראשה במשך כמה קדנציות. כיום הוא משמש כראש החוג לתנ"ך במכללת "מורשת יעקב" – [אורות ישראל] וראש היחידה ללימודי היצירה היהודית, במכללת אשקלון.

הספר, בארצות המקרא, הוא קובץ הכולל עשרים מאמרים העוסקים בעיקר בתחום החשוב, שהוזנח במקצת בשנים האחרונות, של ספרות הנבואה לאור המקרא, תעודות מן המזרח הקדום, המציאות החומרית של המזרח התיכון הקדום ותולדות המחקר מימי קדם ועד ימינו. מאמרים אלה פורסמו בכתבי עת ובספרי יובל שונים, ועתה הם קובצו לאסופה אחת. במחקרים אלו בא לידי ביטוי ידע רחב ומעמיק ומתבררת מהם הגישה המתודולוגית העקרונית: הבנת המקרא לאור הרקע ההיסטורי. אף שמדובר בקובץ מאמרים שהתפרסמו במשך שנים בכמות שונות, השכיל המחבר ליצור אחדות של סגנון וכיוון, ועל ידי כך יצר חיבור אחיד ומרתק המושך את לב הקורא להישאב אל הנושאים הנידונים בספר.

הרמב"ם (מורה נבוכים חלק ג', פרק נ') מעיר שיש במקרא רמזים לכל מיני אירועים מן העבר שאיננו מבינים את כוונתם. מאז אמצע המאה התשע עשרה, בזכות תגליות של שרידים מהעבר בארצות המקרא, התאפשר לחוקרים להבין רמזים לאירועי העבר הרחוק הנמצאים בשפע בספרות הנבואה, וורגון מדגים זאת יפה בספרו. הוא דן בפרוטרוט בעשרים סוגיות שונות הקשורות ברובן לשילוב של הממצא החוץ-מקראי בהבנת רמזים לאירועים אלה ואחרים בספרות המקרא.

הספר שלפנינו מחולק לשלשה מדורים עיקריים: (א) עיונים בספר ישעיה ובו תשעה פרקים (עמ' 13-142); (ב) עיונים בשאר ספרי המקרא המכיל אף הוא תשעה פרקים (עמ' 145-279); (ג) היסטוריה והיסטוריוגרפיה בעל שני פרקים (עמ' 283-311). תשעת הפרקים של המדור הראשון, עיונים בספר ישעיה, הם: (1) הרקע ההיסטורי והמשמעות של ישעיה א 10-17; (2) המבנה והמשמעות של ישעיה א 18-20; (3) תיאור בוא האויב בישעיה ה 26-30; (4) נבואת נחמה

או נבואת פורענות (ישעיה ז 18-25); (5) נבואת התראה למנהיגי יהודה (ישעיה י 28-32); (6) משא פלשת (ישעיה יד 28-32); (7) נבואת ישעיהו על רקע המרד של אשדוד בסרגון השני ודיכוי (אינטרפרטציה היסטורית של טקסט נבואי – ישעיה כ); (8) זמנה של מחלת חזקיהו וביקור המשלחת מבבל; (9) האוריינטציה החברתית המשתקפת בתוכחות הנביאים ביהודה במחצית השנייה של המאה השמינית לפנה"ס.

תשעת הפרקים של המדור השני, עיונים בשאר ספרי המקרא, הם: (1) רדיפות שאול אחרי דוד בארץ יהודה ורקען הגאוגרפי; (2) מוטיב העיוורים והפיסחים בספר שמואל; (3) המשא והמתן והברית בין ישראל לארם (מל"א כ 31-34); (4) שתי קינות על ערים ביהודה – עיון ספרותי-היסטורי במיכה א 10-16; (5) תתגודדי בתגודד (מיכה ד 14); (6) הריב עם תושבי יהודה בימי אחז (מיכה ו 1-8); (7) בשורת עידוד מפי מיכה לעמו (מיכה ז 8-10); (8) תפילה לשיקום ממלכת ישראל במיכה ז 14-17: ניתוח ספרותי ורקע היסטורי;¹ (9) גמולו של ירא ה' בתהלים קכח.

שני הפרקים של המדור השלישי, היסטוריה והיסטוריוגרפיה, הם: (1) אשקלון בימי המקרא; (2) מורשתי מאל-עמארנה ומרשת המקראית. כפי שמציין המחבר בפתח דבר (עמ' 9-10), כל המאמרים שבקובץ שלפנינו עורכנו ונוסחו מחדש כדי לעדכנם בהתאם למחקריו של המחבר עצמו ושל המדע המקראי בכלל. יוצא שהספר שלפנינו כבר איננו בבחינת אסופה של מחקרים שנכתבו משנות ה-70 של המאה העשרים ועד לעשור הראשון של המאה העשרים ואחת אלא ספר מעודכן ביותר העוסק בנושאים שעניינו את פרופ' ורגון מתחילת דרכו ועד היום, ומיועדים להאיר את עיניו של כל חוקר,

1 בספרו, ספר מיכה: עיונים ופירושים, ורגון מתייחס בכבוד לטענה שפרקים ו-ז אינם מפרי עטו של מיכה המורשתי אלא נכתבו בידי נביא עלום שם מהממלכה הצפונית, למרות שהוא מקבל את דעת הרוב שפרקים אלה שייכים לכתבי מיכה ממורשת. את טענותי שלי שהנביא של מ' ו-ז הוא אישה נביאה, פרסמתי בשנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כרך יח (2008), עמ' 13-24 ובאנגלית בכתב העת האלקטרוני LECTO DIFICILIOR כבר בשנת 2007. לא ציפיתי ששמואל ורגון יתייחס למאמרי אלה בספרו שלפנינו, משום שבעת שהגשתי את המאמרים הללו לפרסום, הספר כבר היה בהכנה לדפוס אצל הוצאת אוניברסיטת בר-אילן. אולם, ראוי לציין ששני המאמרים הנ"ל נכתבו בהשראת הספר מיכה: עיונים ופירושים מאת שמואל ורגון ושניהם הם גלגולים של מחקר שנכתב במקור לכבודו.

סטודנט ואדם משכיל המעוניין להבין מהי תרומתה של ההיסטוריה המקראית להבנת סוגיות חשובות מאוד בספרים שמואל, מלכים, ישעיה, מיכה ותהלים. לדעת כותב ביקורת זאת תרומותיו של שמואל ורגון לניתוח הספרותי וההיסטורי של אותן עשרים הסוגיות ימשיכו לעניין ולהעשיר חוקרים, סטודנטים ובני אדם משכילים במשך דורות.

המאמר האחרון בספר מפיץ אור על מקום מולדתו של מיכה הנביא – אחד האישים החשובים ביותר באסופה המקראית. כאן המחבר מסביר מהי משמעותו של הצירוף מורשת-גת ומצביע על הקבלות במקרא אשר גם בהן מדובר בשם של עיר ותחום השיפוט שבו העיר נמצאת. לצורך כך נצרך המחבר לדיון מחדש בשם העתיק של המקום הנזכר במכתב אל-עמארנה מס' 335 (מורשת). בדיונו הוא נעזר בפילולוגיה, פונולוגיה, היסטוריה, וגיאוגרפיה, קובע את מקומה של מורשת-גת ומסביר מדוע היא נקראת כך.

מקובל לחשוב שהמשלחת ששלח מראדך בלאדן לחזקיהו המלך הגיעה קצת אחרי שסנחריב ברח לאשור, מבלי שיצליח לכבוש את ירושלים, בשנת 701 לפנה"ס. אולם, המחבר מוכיח במאמר מס' 8 בספר, שכרונולוגיה זו בעייתית ביותר. בבדיקת הנושא מחדש על סמך הידוע ממקורות בכתב היתדות לגבי מראדך בלאדן, ורגון משלב היסטוריה, פרשנות פנים-מקראית, תולדות המחקר, ועיון בפרשנות היהודית לדורותיה. כך הוא מצליח להסביר את הרקע למסע המלך הכשדי ואת התגובה השלילית של ישעיהו בן אמוץ.

בשנים הראשונות של מדינת ישראל שורה של חוקרי מקרא וחוקרי היסטוריה מקראית כתבו ספרים שקידמו את המחקר בארץ. לא מעטים מהם נכללו בתכנית הלימודים בבתי הספר התיכוניים. אולם במשך שנות דור עודדו את החוקרים הצעירים לכתוב בלועזית עבור קהל החוקרים בארה"ב וברחבי תבל. אין פלא שכיום מתרשמים שאין חדש בחקר המקרא בארץ. לאחרונה קומץ של חוקרי מקרא וחוקרי יהדות הוציאו ספרים פופוליסטיים שעושים שחוק מהמחקר. בשלה העת שמספר חוקרים מן הטובים יוציאו ספרים המקבצים את המחקרים המפוזרים והמפורדים בין כתבי העת וספרי היובל, שיבשרו למשכילים באשר הם שחקר המקרא חי ונושם. הספר הזה שלפנינו יכול לשמש כמקור עצום של ידע לחוקרים הצעירים, ספר לימוד באוניברסיטאות בישראל וגם ספר עיון עבור כל איש צמא דעת.

למען האמת, יכול היה פרופסור ורגון ללכת בעקבות כמה חוקרים שהוציאו ספרים המכילים אוסף ממחקריהם בנושאים שונים, ללא כל קשר בין הנושאים,

וחזקה עליו שיכול היה גם הוא לעשות כך. במקום זאת הוא לקח מספר קטן מתוך מחקריו העוסקים בנבואות ישעיהו בן אמוץ וכמה מחקרים חשובים וחדשניים שלו על ספר מיכה הקשור לתקופת ישעיהו בן אמוץ ועוד מספר נושאים (פרקים יח-כ). כך הונח לפנינו ספר בעל לכידות, אשר הקשר בין פרקיו לבין ישעיהו בן אמוץ ומיכה ממורשת אינו מלאכותי אלא טבעי והדוק, בעל מבנה אחיד, מרתק, המפיץ אור על שני ספרים חשובים ביותר באסופה המקראית – ישעיה ומיכה, וכן גם על סוגיות בספרי שמואל, מלכים ותהלים. המחבר מעשיר את ספרו בשבצו בו טבלאות ואיורים המסבירים נושאים לא מעטים הנדונים בספר. התוצאה היא ספר יותר מעניין ויותר משכנע בניסיונו לשלב במחקר את הממצא ההיסטורי החוץ-מקראי לשם הפצת אור חדש על שורה של טקסטים מקראיים. בפרק 16 שבספר: "בשורת עידוד מפי מיכה לעמו" (עמ' 245-258) המחבר שיבץ שמונה טבלאות אשר כל אחת מהן מאירה נושא העולה לדיון. בפרק 17: "תפילה לשיקום ממלכת ישראל במיכה ז, 14-17", ורגון משווה את המבנה של תחינת העם על פי וסטרמן עם המציאות של מיכה ז, 14-17 (עמ' 260-261). המחבר גם משווה בצורה מעניינת ביותר בין מיכה ז, 14-17 לבין יר' נ, 19 (עמ' 268). לפרק 18: "גמולו של ירא ה' בתהלים קכח", מוסיף פרופסור ורגון טבלה המתארת את המבנה של המזמור (עמ' 272). פרק 19: "אשקלון בימי המקרא", מעושר באופן מיוחד על ידי חמישה איורים כלם ברזולוציה גבוהה מאד: 1) מכתב מידיה מושל אשקלון אל מלך מצרים מארכיון אל-עמארנה (עמ' 286); 2) מרנפתח כובש את אשקלון בשנת 1207 לפנה"ס מתוך ציור חקוק בקיר במקדש אמון בפרנך (עמ' 289); 3) עגלה פלישתית רתומה לשוורים מתוך תבליט קיר במדינת האבו מימי רעמסס השלישי (עמ' 291); 4) תמונה ריאליסטית ביותר של שבוי פלישתי מהמאה ה-12 לפנה"ס, מתוך תיאור נצחוננו של רעמסס השלישי על גויי הים שעמם נמנו גם הפלישתים מקיר במדינת האבו שבמצרים (עמ' 292); 5) תמונה של לוח בכתב היתדות המספר על החרבת אשקלון על ידי נבוכדנאצר השני בשנת 604 לפנה"ס, בהתאם לנבואות יר' מז 5 וצפניה ב 4 (עמ' 301).

הספר היפה בצורתו החיצונית והעשיר במידע ובהברקות של המחבר בנושאים חשובים ולא שגרתיים בחקר המקרא והיסטוריה מקראית, כולל ביבליוגרפיה עשירה ביותר (עמ' 312-374); לוחות ראשי תיבות (עמ' 374-378); ומפתחות מקיפים של מקורות מהמקרא (עמ' 381-413); מקורות בספרות בית שני וממשיכה כולל תרגומים עתיקים של המקרא, לרבות תרגום

יונתן, פשיטתא והוולגטה (עמ' 412-413); ספרות חז"ל, כולל ספרות האגדה ומדרש תנחומא אשר לגבי השתייכותו לימי קדם חוקרים מתלבטים; פרשנות יהודית קלסית למקרא לפי סדר אלף-בית אשר מבחינה כרונולוגית מתחילה ברש"י ומסתיימת במלבי"ם ושד"ל (עמ' 415-416).

המפתחות המקיפים לספר כוללים הן מפתח אישים, מקומות ועניינים (417-450), רשימת אישים ועניינים מהמקרא ועולמו, חוקרים מכל התקופות כולל אלה המופיעים גם ברשימת הפירושים (415-416). למפתח העברי של האישים, המקומות והעניינים יש גם נספח (עמ' 450) הרושם מושגים באכדית, אנגלית, יוונית ולטינית המסודרים לפי האלף-בית הלטיני. כמו כן דבר נוסף שראוי לציון ולשבח הוא, שהמפתחות מתייחסים בצורה מדויקת גם להערות השוליים שבתוך הספר. מו"לים יוקרתיים לא מעטים וויתרו מזמן על האפשרות לדיוק כזה.

הספר כולל גם רשימה של המקומות אשר בהם התפרסם לראשונה כל אחד מהפרקים (עמ' 379-380), דבר העוזר למעיין בו.

בסוף הספר יש שער באנגלית ודברי תודה לתומכים במימון הוצאת הספר ורשימה של חברי המערכת של הוצאת אוניברסיטת בר-אילן. תוכן עניינים באנגלית יקל על חוקרים וסטודנטים שירצו לצטט את הספר וחלקיו במחקרים שלהם המופיעים בלועזית.

בזכות כל אלה יש להמליץ לסטודנטים, חוקרים וקוראים משכילים מן השורה לעיין בספר בארצות המקרא, ללמוד ממנו ולהפיץ ברבים את הידע הרב והתובנות הרבות שיש בו. הספר אף יכול לשמש דגם לכך שחוקר יכול, עם לא מעט טרחה, להפוך קניין רוחני שלו מימים ימימה לספר מעודכן מעניין ומרתק שישמש את הדורות הבאים.

אני מקווה שבקרוב ייקח על עצמו גורם כלשהו לתרגם את הספר לאנגלית ולשפות לעז אחרות, כך שגם קוראים שאינם יודעי עברית יוכלו לשתות מן המים הצלולים של המעיין העמוק הזה.